Bartha Ákos

Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén – a népi szociográfia és a korabeli magyar falukutatás*

A rendszerváltozás óta, s különösen az utóbbi évtized során több olyan munka is napvilágot látott, amely miatt érdemes lehet leporolni a magyar falukutatásra – és ezen belül a népi szociográfiára – vonatkozó ismereteinket. Jóllehet Némedi Dénes vagy Borbándi Gyula monográfiái ma is alapműveknek számítanak a témában, a kutatók immáron szabadabb szellemben, forrásbőségben és tágabb nemzetközi perspektívában vizsgálhatják a magyar tényirodalom történetét. Ez pedig új eredményekkel kecsegtet.

***

A szociográfia tudományágának születése a pozitivizmus hódításának korába, a XIX. század eleji Nyugat-Európába kalauzol vissza minket. Az ekkor, főként Auguste Comte munkásságának nyomán körvonalazódó szociológia még elméleti természetű volt, és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálandó, az új diszciplína utat találjon az „empirikus szociológia", a tulajdonképpeni szociográfia felé. A gyökereket illetően ki kell emelni a korabeli gyarmatpolitika szerepét is. Alfred Le Chatelier francia katonatiszt kitartó próbálkozásainak eredményeképpen ugyanis már 1902-ben működött a *College de France* kebelében egy *Sociologie et sociographie musulmanes* névre keresztelt tanszék. Bár e műhelynek olyan neves hallgatója is akadt, mint a modern történettudomány egyik atyjaként tisztelt Marc Bloch,[1] a szociográfia két legfontosabb korai ideológusa, a holland Rudolf Steinmetz és a német Ferdinand Tönnies elsősorban szociológusok voltak. Steinmetz definíciója szerint „a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát". A hangsúly a „minden eszközön" van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudomány-

Bartha Ákos (1982) történész, MTA BTK Történettudományi Intéze.

* A kutatást a PD 124292 azonosítószámú NKFIH pályázat támogatása tette lehetővé.

1 Sárkány Mihály: *Etnográfia és szociográfia = A magyar szociográfia a 20–21. században*. Szerk. Tóth Pál Péter. Bp., 2018, Gondolat, 95–96.

tól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit alaposan ki is használtak a szociográfusok.[2]

Nem véletlen, hogy Steinmetz *A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában* (1913) című közleményének hazánkban a polgári radikálisok fő orgánuma biztosított helyet – méghozzá fő helyen és szinte azonnal –, hiszen a *Huszadik Század*ot kiadó Társadalomtudományi Társaság ekkor már szociográfiai szakosztályt működtetett.[3] A hazai viszonyokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a XIX. század második felében a szociális és gazdasági anakronizmusok a közjogi kérdések uralta közéletben alapvetően kevés nyilvánosságot kaptak, a szomorú tendenciák mégis felszínre kerültek, egyben pedig a társadalomkutatás okkereső formái hamar politikai olvasatot is nyertek. Ez a vállalt politikusság a XX. században már túlmutatott egy módszertanában egzaktan kidolgozott, higgadt elemzési mód esélyein. Békésebb hangvételű nép- és tájleíró alkotásokra ugyanakkor már jóval Jászi Oszkárék fellépése előtt találunk példát hazánkban. Ilyen volt a XVIII. század első felében Bél Mátyás monumentális vállalkozása, a *Notitia Hungarie novae historico geographica*, fél évszázaddal később Tessedik Sámuel mezőgazdasági szakismereteket propagáló nagy műve (*A parasztember Magyarországban micsoda és mi lehetne*), illetve Berzeviczy Albert *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon* című könyve. De ide sorolható, Orbán Balázs dualizmus első éveiben megjelent neves sorozata, a *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* is.[4] Sőt, a XX. század szociográfiái sem a *Huszadik Század*dal kezdődtek, ráadásul a függetlenségpárti Bartha Miklós *Kazár földön* (1901) című – a kárpátaljai viszonyokat antiszemita érvrendszerben ismertető – műve már a nyíltan politikai célzatú, leleplező jellegű és agitatív hangszerelésű szociografikus hagyományba illeszkedik. Ellenben a polgári radikális diákok (*Galilei Kör*) és szociológusok voltak azok, akik kidolgozott koncepció mentén és a legfrissebb nyugati trendek szerint – például kérdőíves módszer alkalmazásával – láttak hozzá a vidék „felvilágosítását" és „forradalmasítását" is megcélzó tényfeltáráshoz, amit az általuk vágyott „Új Magyarország" felépítéséhez tartottak elengedhetetlennek. Braun Róberték olyan témákkal is foglalkoztak – például a baranyai egykével, a kivándorlással vagy a nagybirtok szerepével –, ami majd a Horthy-korszakban vált csak a szélesebb értelemben vett közbeszéd részévé, elsősorban a népi mozgalom fellépésének köszönhetően.[5]

2 Bartha Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 2013/5, 92.

3 S. R. Steinmetz: *A szociográfia helye a szellemi tudományok sorában*. *Huszadik Század*, 1913/2, 1–10.

4 Őrszigethy Erzsébet: A magyar szociográfiáról = *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép*. Szerk. Letenyei László, Tamáska Máté. Bp., 2018, Gondolat, 13–14.

5 Csunderlik Péter: „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyítnók." A magyar szociográfiai irodalom jelentkezése és ideológiája a kezdetektől 1919-ig = *A magyar szociográfia*

Ám a Horthy-korszak szociográfiája sem a népiekkel kezdődött, hanem két olyan jobboldali közíróval, akik a harmincas évek második felére a náci típusú szélsőjobboldal egyre gyarapodó táborában kötöttek ki. Persze tíz évvel korábban még senki előtt nem lehetett világos sem a lapjában, a *Magyarság*ban Bajcsy-Zsilinszky Endrének teret engedő Milotay István, sem a szociográfiájának „summázatát" néhány évvel később épp Bajcsy-Zsilinszky hetilapjában publikáló Oláh György későbbi gyászos szereplése,[6] ahogyan az *Előőrs* alapítójának – Féja Géza és Kodolányi János közeli munkatársának – sorsa sem.[7] Oláh *Hárommillió koldus*ának (1928) címe viszont hamar szállóigévé vált, Milotay István *Ismeretlen Magyarország* című „úti beszámolójára" (1930) pedig néhány évvel később a népiek csapata reflektált (ahogyan az a „Magyarország felfedezése" sorozat neve érzékelteti). Itt kell megjegyezni, hogy a gazdasági világválság örvénylő közélete gyakorta hányt fittyet a politikát bal- és jobboldalra osztó bipoláris politikaelméletekre, ahogyan azt a Bartha Miklós Társaság közéleti tematikájú előadásai, illetve a BMT sorsa is példázza.[8] Legplasztikusabban azonban alighanem a csendőrség nyomozó osztályparancsnokságának a *Nemzeti Radikális Párt*ról írt összesítő jelentései érzékeltetik a bizonytalan korabeli percepciót. A csendőrnyomozók ugyanis hol a baloldali, hol pedig a jobboldali mozgalmak gyűjtőjébe tették a Bajcsy-Zsilinszky eklektikus alakulatáról szerzett információkat.[9]

Oláh és Milotay után egy elkötelezett baloldali szépíró, Nagy Lajos következett, aki mára kissé elfeledett, *Kiskunhalom* című (1934) munkájában szülőfalujáról, Apostagról írt lélektani mélységű társadalomrajzot.[10] Ekkor már hosszú évek óta működött a Bethlen Gábor Körből, illetve a helyi agrársettlement mozgalomból kinövő Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (többek között Erdei Ferenc és Ortutay Gyula pallérozódott soraikban), illetve a magyarországi fa-

a 20–21. században…, 74–88. Aligha tartható ugyanakkor a szerző álláspontja, miszerint a szociográfia kialakulása a 19. századi nemzetépítéssel lenne összefüggésben (uo., 78). A mérvadó nemzetközi szakirodalom Bél Mátyásnál is távolabb tekint a múltba, s William Petty *The Political Anatomy of Ireland* (1691) című munkáját tartja a műfaj első klasszikusának. Hans Zeisel, *A szociográfia történetéről* = Marie Jahoda, Paul F. Lazarsfeld, Hans Zeisel: *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Bp., 1999, Új Mandátum, 131–132.

6 *Előőrs*, 1929. márc. 16., 17. és márc. 23., 9–10. (Hárommillió koldus [summázat egy tanulmányból])

7 Milotayhoz: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Bp., 2012, Osiris, 169–185. Oláhhoz: Veszprémy László Bernát: Egy kisiklott falukutató. Oláh György szélsőjobboldali újságíró eszméi és publicisztikája (1927–1944). *Médiakutató*, 2017/ősz, 73–88. Tegyük hozzá, Oláh 1928-as munkájában nem „a zsidóságra fogta a magyar vidék tönkretételét" (uo., 74), hanem a politikai döntéshozókat kárhoztatta (főleg az elégtelen földreform miatt).

8 Vö. Sebestény Sándor: *A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933*. Bp., 1981, Kossuth.

9 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár VI, 698. Domokos József, 168, ő. e. A magyar királyi csendőrség nyomozó osztályparancsnokága összesítő jelentései. 1934–1937. (Kézzel írt másolatok.)

10 Bartha Ákos: „Az autoritás mankói": kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára. *Studia Litteraria*, 47 (2009), 36–65.

lukutatás leghosszabb ideig ténylegesen működő közössége, a Sárospataki Református Kollégium Újszászy Kálmán vezette faluszemináriuma (1931–1951).[11]

A közkeletű vélekedésekkel szemben a hivatalos Magyarország is végzett elmélyült társadalomfeltáró munkát a két világháború között. Az államigazgatásban működő társadalomtudósok közül ki kell emelni az eleinte a Belügyminisztériumban, majd a Vass József vezette Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban dolgozó Weiss Istvánt. A katolikus tudós már *A mai magyar társadalom* (1930), illetve *A magyar falu* (1931) című kötetével – mindkét munka a Bethlen István és Szekfű Gyula felügyelete alatt működő Magyar Szemle Társaság kiadásában jelent meg – a háta mögött avanzsált 1933-ban az Országos Társadalombiztosításai Intézet vezérigazgatójává. Másik fontos munkájában (*Hazánk társadalomrajza*, 1942) a korporatív társadalomszemlélet irányába tett lépést Weiss, aki a világháború idején közellátási államtitkár lett, és egyetemi katedrát is kapott.[12] „Konzervatív beállítottságú, ám elemzőként a pártpolitikától magát messzemenően függetlenítő, éles szemű megfigyelő" volt,[13] aki munkáiban nyíltan tárgyalta a Horthy-korszak társadalmának anomáliáit, esetenként feszegetve a kiút-lehetőségeket is.[14]

A két világháború között az emberföldrajz előretörésével határozottabbá vált a szociográfia – mint láthattuk, Bél Mátyás óta létező – geográfiai kapcsolata is. A korszak kulcsszereplője e tekintetben Teleki Pál volt. Az általa koordinált legfontosabb falukutató központok az 1924-ben alapított Magyar Szociográfiai Intézet, az 1925-ben alakult Magyar Társadalomtudományi Társulat és a tiszavirág-életű, ám annál nagyobb visszhangú Táj- és Népkutató Központ volt (a harmincas évek végén). A reformkonzervatív szociográfia további két jelentős központtal, a Bodor Antal és Steinecker Ferenc vezette Faluszövetséggel és a Magyar Társaság Falukutató Intézetével, valamint két komoly mozgalommal, az Országos Széchenyi Szövetséggel és a Fiatal Magyarság körével bírt.[15] Teleki munkássága mellett érdemes kitérni a kevésbé ismert, Milleker Rezső vezette debreceni műhelyre is. Az elsősorban szervezőként jeleskedő professzor a debreceni egyetem földrajzi intézetében már a húszas években hozzálátott az ország feltérképezéséhez. Bár Milleker a „szélsőségek" elítélése mellett teret engedett bizonyos kritikus hangoknak, jobbító szándéka nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. Mégis, ez a fajta honismeret kis túlzással a Magyaror-

11 Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak, 2013, Hernád.

12 Petrás Éva: Weis István, „a javíthatatlan, semlegesíthetetlen, örök ellenség". *Betekintő*, 2013/3 (online).

13 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2006, Osiris, 191.

14 Weis István: *Hova? A magyar jövő útja*. Bp., Athenaeum, 1931.

15 Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Bp., 2005, Osiris, 335–345. Bartha Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. Bp., 2017, MTA BTK TTI, 128.

ság felfedezése népi kezdeményezés bizonyos konzervatív előképeként is értelmezhető, mivel Milleker 1928-ban egy fotópályázat kapcsán (bár csupán néprajzi gyűjtés céljából) már az „Ismeretlen Magyarországról" értekezett.[16]

A Horthy-korszakbeli hivatalos álláspont Kertész János 1943-ban kiadott kismonográfiájában (*Magyar szociográfia*, 1943) nyert könyvformát. Kertész a Magyar Szociográfiai Intézet titkára volt két évtizeden át, így reformkonzervatív kötődése vitathatatlan. Többek között Krisztics Sándor munkájára (*Szociográfiai elméletek és eszmények*, 1941) hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a szociográfiának tudománynak kell maradnia", majd rendkívüli alapossággal ismertette a hivatalos intézmények, körök, egyesületek és személyek által végzett társadalomleíró munkát. Kertész revíziós szempontból tartotta létfontosságúnak az önismeretet, mivel „szociográfia és revízió egymás mellett haladtak a magyar nép sorsának felemelésében és a magyar haza területi épségének visszaállításában" – zárta nehezen igazolható tételével kötetét.[17]

Az utódállamok magyar szociográfiája kapcsán érdemes megemlíteni a Balogh Edgár vezette, népi ihletettségű, cserkészetből kinövő felvidéki sarlósok – a harmincas évekre a kommunista mozgalomba torkolló – tevékenységét. Ők a csehszlovákiai szocialistákkal ápolt kapcsolataik mellett ugyanúgy szoros szimbiózisban működtek egyes anyaországbeli értelmiségiekkel,[18] mint a legsokoldalúbb, legkiterjedtebb s legnívósabb kisebbségi magyar falukutatást művelő erdélyi sorstársaik (akikkel szintén érintkeztek). A saját formák kimunkálásához természetesen Erdélyben is fórumok szükségeltettek. Ilyen volt többek között a *Korunk*, a *Hitel*, az *Erdélyi Helikon* folyóirat vagy éppen az *Erdélyi Fiatalok* kérdőíves falumunkát folytató műhelye. A tartalomról egyrészt a Venczel József vezette tudományos tájkutatók, másrészt formátumos írók – például Balázs Ferenc (*Rög alatt*, 1936), Bözödi György (*Székely bánja*, 1938) vagy éppen Tamási Áron (*Szülőföldem*, 1939) – gondoskodtak.[19] Az erdélyiek az új hatalmi központból érkező impulzusokra, így Dimitrie Gusti bukaresti monografikus szociológiájára is élénken rezonáltak. Gusti a régió legkomolyabb falukutató csoportját működtette, amire meg is volt minden lehetősége, mivel Bukarestben már 1930-ban

16 A debreceni falukutatás több szálon futott. Egyrészt a népi írók ösztönzésével az Ady Társaság keretein belül, másrészt a *Turul Szövetség* helyi szervezeteinek segítségével, harmadrészt pedig a közép- és felsőfokú oktatás tudományos műhelyeiben. Utóbbiak közül a legjelentősebb a Földrajzi Intézet és a nyelvészeti tanszék két meghatározó személyisége, Milleker Rezső és Csűry Bálint körül kialakuló „iskola". Bartha Ákos: Egyetemi falukutatás a két világháború között Debrecenben. *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények*, 2010/1, 43–58.

17 A Horthy-kori hivatalos falukutatáshoz: Torkos Veronika: A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között. *Társadalomismeret*, 1989/3, 91–101; *Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*. Szerk. Bíró Judit. Bp., 2006, PolgART.

18 Györffy Istvánnal, Móricz Zsigmonddal, Kassák Lajossal, a Bartha Miklós Társasággal, illetve a Bethlen Gábor Körrel is jó viszonyt ápoltak a sarlósok. Bajcsy Ildikó: A csehszlovákiai sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszere, 1925–1944. *Regio*, 2017/4, 155–191.

19 Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Bp., 2008, Magyar Napló.

egyetemi tantárggyá avanzsált a monografikus módszer, a miniszteri székbe emelkedő falukutató professzor pedig komoly pénzek felett diszponált. Munkásságát nemcsak Venczel József és Demeter Béla csodálta a román fővárosban (utóbbi az Erdélyi Fiatalok faluszemináriumának elnöke lett), de az évtized közepén Tomori Viola, Németh László, Keresztury Dezső, Szabó Zoltán és Boldizsár Iván is megismerkedett vele, illetve tanítványaival.[20]

Szisztematikus falukutató projektekre Magyarországon is történtek kísérletek. A legismertebb kézzel fogható eredmény a Teleki Pál előszavával megjelent Kemse-kötet lett, mely egy cserkészőrsként kiszálló munkacsapat ormánsági kutatását rögzítette (*Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, 1936). A Gustira példaként hivatkozó résztvevők a legkülönbözőbb diszciplínák berkeiből érkeztek, s érdeklődési körüknek megfelelően tanulmányozták a község földrajzi, demográfiai, társadalmi, néplélektani, művelődési, néprajzi és gazdasági életét. Hogy hozzáértő kezekben formálódott az anyag, onnan is sejthető, hogy többen közülük (Gunda Béla, Hilscher Zoltán, Koczogh Ákos, Kovács Imre) komoly karriert futottak be saját szakterületükön. Kevésbé közismert a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának 1937-es dudari falukutatása, pedig a Veszprém megyei községbe nem csupán magyar kutatók érkeztek, de kanadai és német társadalomtudósok társaságában az angol regionális kutatások zászlóshajójának számító londoni Insitute of Sociology főtitkára (Alexander Farquharson) is, hasonlóan a berlini egyetemen tanító neves osztrák etnológushoz, Richard Thurnwaldhoz. Őt egykori berlini tanítványa, a dudari kutatás motorja és lelke, Tomori Viola hívta meg Zirc mellé. A Kolozsvárott született Tomori – Fél Edit mellett a magyar falukutatás hőskorszakának kevés figyelemre méltatott női szereplőinek egyike – meglepő tudatossággal építette nemzetközi szakmai karrierjét, emellett a terület-visszacsatolások idején hivatalos szociálpolitikai feladatokat is ellátott. A pályájának komoly lökést adó dudari kiszállás azért is unikális a magyar falukutatás történetében, mert a külföldi vendégek dokumentációja és levelezése jelentős részben fennmaradt.[21]

Ám a szociográfia nem egyenlő a falukutatással – sem hazánkban, sem külföldön. A Horthy-korszak meghatározó társadalomtudósa, Rézler Gyula a munkásszociográfia terén alkotott maradandót, például a történeti forrásokat, statisztikákat és a survey-módszert egyaránt kamatoztató *Egy magyar textilgyár társadalma* (1943) című munkájával.[22] Rézler szigorú szaktudósként szapulta

20 Rostás Zoltán: Dimitrie Gusti monografikus iskolája = *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép…*, 82–94. Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Bp., 2015, Osiris, 139.

21 Lencsés Gyula: *Dudar angol szemmel – A londoni Institute of Sociology 1937-es falukutatása*. PhD értekezés. ELTE TTK, 2018. A nagypolitikával is összefonódó tudományos terepkutatásokhoz legújabban: Filep Antal: Kísérlet a néprajz és a társadalomtudományok megújítására 1935 után. Táj- és népkutató táborok, egyetemi és tudományos intézeti falukutatások. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve,* 25 (2017), 15–46.

22 Lengyel György: Rézler Gyula és a vállalati esettanulmányok = *A magyar szociográfia a 20–21. században…*, 60–61.

a népiek dilettantizmusát és műveik kötetlen stílusát, alapvető problémának tartva, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete és fogalmi keretei, majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése, vagyis a tulajdonképpeni szociográfia (*Falukutatók és szociográfusok*, 1943). A népi falukutató munkák közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* (1937) kivételével. Rézler ugyanakkor nem tört lándzsát az állagvédő konzervativizmus mellett sem. Ugyanis „e csoport tagjai éppen az ellenkező végletbe estek, mint a falukutatók. Míg az előbbiek […] a kirívó társadalmi jelenségeket állították könyveik homlokterébe, addig a monográfusok műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy íróik megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől." Még kevésbé félreérthetően: „A falukutatók a földmunkások mellett vannak, Scherer Péter Pál[23] a nagybirtokosok érdekeit szolgálja, a módszeres szociográfusnak azonban nem néposztályok, hanem az emberileg elérhető igazság oldalán kell állnia"[24] – formulázta időtálló tudósi hitvallását Rézler.

Korunk szociológiája elfogadóbb, mint Rézler volt. Huszár Tibor magyar szociológusokról nemrégiben megjelentetett portréfüzérében külön fejezetekben foglalkozik Illyés Gyulával, Erdei Ferenccel és Szabó Zoltánnal (Braun Róberttel ellentétben, például).[25] Azt sem érdemes ugyanakkor elhallgatni, hogy bármennyire is bátran mutattak rá egyes népiek a társadalmi bajok mélységeire, sokat hangoztatott „rendszerellenességük" legalábbis viszonylagos. Illyés Gyula például Bajcsy-Zsilinszky Endre kezdeményezésére és az akkor bankelnök Imrédy Béla intézkedése nyomán lett a Magyar Nemzeti Bank francia mezőgazdasági sajtóreferense 1937-ben, ahol egészen 1945-ig állt alkalmazásban.[26] Teleki Pálhoz Szabó Zoltán a cserkészetből, Kovács Imre pedig elsősorban az egyetemről kapcsolódott sok szállal. Mindketten rendszeres cikkírói voltak a *Magyar Szemlé*nek, s korántsem csupán szociografikus munkáikkal. Szabó például ugyanúgy itt népszerűsítette a *Magyar Nemzet* hasábjain életre keltett náciellenes rovatát,[27] ahogyan Kovács Imre is ezen a fórumon szedte ízekre a nyilasok agrárprogramját. Kovács elkeseredetten próbálta menteni a Szálasiékhoz sze-

23 Scherer Péter Pál a konzervatív, állagvédő birtokpolitika egyik hazai prominense volt a Horthy-korszakban. Scherer Péter Pál: *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*. Bp., 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda és uő.: *A nagybirtok*. Bp., 1939.

24 Rézler Gyula: *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalomönvizsgálata az elmúlt évtizedben = Rézler Gyula válogatott tanulmányai, 1938–1944*. Szerk. Tóth Pál Péter. Bp., 2005, Gondolat, 129–139.

25 Huszár: *A magyar szociológia története…*, 70–75, 103–133, 135–158.

26 Vasy Géza: *Illyés Gyula*. Bp., 2002, Elektra, 55–56. Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp., 1989, Akadémiai, 66.

27 Szabó Zoltán: Szellemi honvédelem. *Magyar Szemle*, 38. köt. (1940), 191–197. Szabó Zoltánt (és Kerék Mihályt) megtaláljuk a kormány által 1938-ban létrehozott vármegyei szociális tanácsadók sorában is. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*. New York, 1983, Püski, 237.

rinte „csak taktikából" csatlakozó Matolcsy Mátyást,[28] akivel fél évtizeddel korábban együtt járták hátizsákkal a csongrádi szikes rónát. Nem kirándulni járták be Zalaegerszegtől Békéscsabáig Dél-Magyarországot, hanem anyaggyűjtés céljából. Matolcsy utóbb Féja Géza és Kovács Imre védelmében Lázár Andor igazságügy-miniszterhez intézett interpellációjában azt fejtegette, ő maga Gömbös Gyula miniszterelnök megbízásából ment Sövényházára, majd visszatérve részletes írásos jelentést tett Vass Elek minisztériumi osztályvezetőnek a Pallavicini uradalomban tapasztalt állapotokról.[29] Kovács inkább az olvasóközönséghez fellebbezett, s 1936/37 telén két hónapos megfeszített munkával összegezte kutatásait. Így született meg – jó időzítéssel, könyvnapra – *A néma forradalom*, mely azonnal óriási siker lett, noha a harmadik kiadást az ügyészség már lefoglalta. De Féja Géza sem írhatta volna meg botránykönyvét, ha – ismét csak Bajcsy-Zsilinszky közbenjárására – nem siet segítségére Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter. Féja maga részletezte visszaemlékezésében, hogyan gondoskodott Hóman tanári elhelyezéséről Pestszenterzsébeten (ekképp szüntetve meg esztergomi „száműzetését"). A miniszter heti két plusz szabadnapot is biztosított számára „népkönyvtárak részére alkalmas mű" írására, s minthogy a tanárok félárú vasúti jeggyel utazhattak, Féja hozzá is látott az anyaggyűjtéshez. Ennek lett eredménye ismert szociográfiája, a *Viharsarok*.[30]

A népi „nagyszociográfiák" 1936 és 1938 közt láttak napvilágot, s jórészt két kiadóhoz köthetők. A Cserépfalvi Kiadó esetében Szabó Zoltán és Boldizsár Iván kapcsolata a meghatározó, akik döntő módon járultak hozzá a Szolgálat és Írás Munkatársaság megalakulásához. A másik sorozat az Athenaeum Kiadónál jelent meg, ahol a *Válasz* folyóirat tragikus sorsú szerkesztője, Sárközi György bábáskodott a „Magyarország felfedezése" sorozat felett.[31] A megjelent kötettek kifejezetten a népi gondolat jegyében fogantak, vagyis – olykor filológiailag kimutatható módon – nagy hatást gyakorolt rájuk Szabó Dezső parasztcentrikus társadalomvíziója, történelmi látásmódja és – például – németellenessége.[32] Bár e szövegek a modern kori magyar társadalomfejlődéshez szóltak hozzá kritikai éllel, az időponthoz fontos támpont a 30-as évek lassan gyógyuló gazdasági válsága, illetve az arra adott radikális válaszok és szerteágazó reformtervek. A válság köztudomású módon azt az agrárnépességet sújtotta leginkább, amely bár még mindig az ország népességének nagyobb hányadát tette ki, az államhatalom részéről nem részesült ennek megfelelő figyelemben. A birtokmegoszlás aránytalanságaira, az állam tehetetlenségére és jogfosztásaira reflektáltak az 1937 tavaszán közös szervezetbe (Márciusi Front) tömörülő népi

28 Kovács Imre: A nyilasok agrárprogramja. *Magyar Szemle,* 41. köt. (1941), 6–13.

29 Képviselőházi Napló, 1935, XV. köt., 237. (1937. nov. 16.)

30 Féja Géza: *Szabadcsapat*. Bp., 1965, Szépirodalmi, 261–275.

31 Borbándi: *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék…*, 211–226.

32 Részletesen, szerzőnként lásd Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Bp., 2012, Loisir.

írók,[33] akik az irodalmi szociográfiák műfaji sajátosságait bevetve mutattak rá a részben történelmi okokból eredeztethető, részben a rendszerjellegű anomáliákra. Munkásságukat képzett agrárszakemberek is támogatták, például *A magyar földkérdés* (1939) című alapmunkát jegyző Kerék Mihály.[34]

Sorra véve a kiemelt munkákat,[35] nemcsak az időbeliség okán kívánkozik a *Puszták népe* az első helyre, hanem időtálló irodalmi minősége miatt is. A *Puszták népe* történelmi eredetű bajokról tudósít, melyen sem 1848, sem a felemás polgárosodás nem segített érdemben. A helyzet eszerint kilátástalan; az egyetlen kiút a menekülés, a kiemelkedés, amint azt Illyés saját sorsa is példázza. Ám nemcsak a történelem- és az irodalom-, de a jogtudomány szempontjából is érdekes Illyés „vallomásszerű visszaemlékezése". Fekete Balázs a jogszociológia és a jogi antropológia segítségével értelmezte az „ősi pusztai alkotmányt", mely a tulajdonnélküliségből adódó alávetettség és gyakorlati jogfosztás záloga volt: „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hatalom« csak az alázatos kérés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság éreztetésének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti omnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy a bérlők elképzelik."[36] Illyés rámutat a puszta „élő jogának" aszimmetrikusságára és a jogérvényesítés – főként a szegénységből és a közigazgatás diszfunkcióiból eredő – korlátaira is. A cselédszerződés meghosszabbításának egyenlőtlen erők közti procedúrája ekképp már nem a történelem, hanem a Horthy-kori politikai berendezkedés vádirata.

Míg Illyés a cselédsornak nem a legszegényebb részéből emelkedett középosztálybeli városlakóvá, Veres Péter még felnőtt fejjel is sokáig kétkezi munkából

33 Salamon Konrád: *A Márciusi Front*. Bp., 1980, Akadémiai; Pintér István: *Márciusi Front*. Bp., 1987, Kossuth; Romsics Ignác: A Márciusi Frontról – 70 év távlatából = R. I.: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Bp., 2008, Osiris, 288–293; Bartha Ákos: A Márciusi Front – 80 éve történt. *Somogy*, 2018/2, 20–29.

34 Átfogóan Papp István: *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*. Bp., 2012, Jaffa, 91–173.

35 A következő bekezdések nagyban támaszkodnak alábbi tanulmányomra, Bartha Ákos: A „nagyszociográfiák" válságképe = *A magyar szociográfia a 20–21. században…*, 107–121.

36 Fekete Balázs: Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon = *Társadalmi–jogi kutatások* (egyetemi jegyzet). Szerk. H. Szilágyi István, Cserne Péter, Fekete Balázs. Bp., 2012, Szent István Társulat, 204. A cseléd-sor még mélyebb bugyraiból az úri középosztályba vezető – olykor zavarba ejtő – utakról tudósít: Szili József: *Önéletrajz-töredék: Pályák, megállók, állomások*. Bp., 2018, Balassi.

élt Balmazújvárosban. Mindez erősen érzékelhető 1936-os, *Az Alföld parasztsága* című munkáján, mely sem irodalmi kimunkáltságában, sem fogalomkészletében nem mérhető a *Puszták népé*hez, ellenben a „bennszülött-perspektíva" földközelibb, jóllehet félig megemésztett olvasmányokkal higított változatának tekinthető. Mindez nyilvánvalóan összefüggésben van a mű keletkezéstörténetével is, hiszen Veres börtönbüntetése alatt, „fejből" írta szociográfiáját, vagyis lehetősége sem volt emlékeit és tapasztalatait kontrollforrásokkal egybevetni.[37] A balmazújvárosi parasztíró nem a polgárosodásban látta a kiutat: „Paraszti osztályöntudat és kollektív lelkiség nélkül nem is lehet a parasztságot felszabadítani. Éppen azért, mert a polgárosodást elkésték, most már ennek nincs is értelme, mert gazdaságilag túlhaladott, erkölcsileg pusztuló rend a polgári rend."[38] Veres kulcsfogalma a „ridegparaszt". Alaptézise szerint a földrajzilag bajosan definiálható alföldi ridegparasztság sokkal többet megőrizhetett eredendő szabadságából, mint hegyek közé szorult társaik, ezért a feltételezett ősi parasztdemokrácia maradványai is körükben lelhetők fel leginkább. „A polgári gondolkodás antiszociális individualizmusa a birtokos parasztot már majd mindegyiket megrontotta" – kesergett Veres, aki szerint „a paraszti osztályöntudatot nem az ipari munkás osztályöntudata, egyéni önbecsülése váltja fel, hanem nyomorult kispolgári és szolgasznobizmus, amelybe elvész az osztály, de elvész a faj is". A kiutat tehát nem módos parasztok, hanem földmunkások jelentik, mert ők még nem „törtek meg, csak most a világháború után a monopolkapitalizmus, az állandó munkanélküliség nyomorítja szolgává és koldussá ezt a páratlanul kemény és értékes osztályt". Ekképp a legautentikusabb paraszti rétegekként a középbirtokosok alatt levő paraszti(as) csoportok tételeződnek, akiket nem rontott meg az elnyomatást tovább mélyítő kapitalizmus és urbanizáció. Veres a paraszti „felszabadulást" a kapitalizmus kikapcsolásával, valamiféle faji kollektivizmus alapján képzelte el,[39] s a harmincas évek végére ideológiailag rendkívül zavaros vizekre evezett.[40]

Veressel szemben Féja Géza témája nem személyes kötődéssel, hanem tudatos választással és az oknyomozó újságíró hevületével magyarázható. A lévai születésű, középosztálybeli fiatalember nagy vihart keltett szociográfiájában (*Viharsarok*, 1937) az agrárproletárokban és az agrárszocialista mozgalomban vélte felfedezni azt a közösséget, mely képes lehet a tarthatatlan állapotok felszámolására. Miért voltak ezek az állapotok tarthatatlanok szerinte? Röviden: a parasztság elnyomásának nemesi hagyománya és a polgári társadalomátalakulás ősi paraszti életmódot eltorzító hatása miatt. A fő gondnak a felső- és középrétegek ellenállását és a kasztosodást tartotta, mely még az esélyét is meggátolja bármiféle komolyabb társadalmi mobilizációnak. Saját szavaival: „A

37 Tóth Pál Péter: Weiss István – Veres Péter = *A magyar szociográfia a 20–21. században…*, 129.

38 Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Bp., 1986, Kossuth, 84.

39 Veres: *Az Alföld parasztsága…*, 13, 87, 75.

40 Bartha Ákos: Népi írók és demokráciafelfogásuk 1943 és 1948 között. *Múltunk*, 2016/1, 58–59.

magyar nép tele volt eredendő kollektív hajlamokkal, s az uralkodó rétegek és hatalmak éppen ezek ellen a kollektív hajlamok ellen folytatták és folytatják a legádázabb harcot, hogy a maguk kollektív szervezettsége ne találja magát szemben a nép kollektív szervezettségével. S mikor »művük« készen volt, kimondták az ítéletet, hogy a magyar nép »individuális«." Féja a nagybirtokok körüli viszonyok ecsetelése mellett kitért a demográfiai problémákra, az ínségmunka vigasztalanságára és a szektákra is, de nem ódzkodott a társadalomszerkezet kritizálásától sem: „Elhibázott, eltorzított társadalmi szervezet, merev kasztokba tagozódás, teljes gazdasági szervezetlenség, a lüktető élettel össze nem kapcsolt közületek, rossz közlekedés, rossz közigazgatás, a nép szociális és kulturális elhanyagoltsága" – adott szomorú és nem egészen igazságos látleletet koráról. Tablója ráadásul töredezett és sok helyütt következetlen, így az elnyomókat például egyszerre jelenítette meg széthúzó és vegetáló csoportként, majd a parasztok ellen sikeresen összezáró tömbként. Féja is megalkuvónak tartotta a kisgazdákat, hiányolva belőlük az elszántságot egy „magyar forradalomra".[41] Ennek tartós kívánalma a világháború idején az „őrségváltás" támogatóinak táborába vezette az írót, aki ugyanakkor elítélte az első zsidótörvényt.[42]

Kovács Imre híres szociográfiája, *A néma forradalom* (1937) bár országos olvasatot kínált, a *Viharsarok*hoz hasonlóan a déli régiókról tudósított. A kompos nyitányt követő kocsiút Sövényházára kiváló alkalom volt a telepes községek „szétveretésének" bemutatására és az elkeseredés nyomán terjedő szekták értelmezésére. Kovács lényegében már itt összefoglalta mesternarratíváját: az 1514 után folyamatosan erősödő és professzionalizálódó közhatalom elleni lázadásokat az „elnyomók" leverték, így az utolsó lánglobbanásként bemutatott századelős agrárszocialista mozgalom sikertelenségét a kiábrándulás, a „néma forradalom" követte. A kulcsfogalmakat a könyv tipográfiájával is igyekeztek érzékeltetni: „A huszadik század civilizációjának bilincseibe vert parasztság nem tud megmozdulni, és ezért más utakon keresi a feszültség levezetését. Ez a birtokos parasztságnál az EGYKÉZÉSBEN, a nincstelen parasztságnál pedig a háború előtt a KIVÁNDORLÁSBAN, a háború után a SZEKTÁZÁSBAN nyilvánul meg. Egy elsüllyedt nép mélyen a történelmi idők színe alatt csinálja a maga forradalmát, de ez a forradalom – néma forradalom…"[43] Kovács az újkori magyar történelem lényegét – a népiekre jellemző módon – a társadalmi kettéosztottság és a külső (Habsburg, német) befolyás elleni kettős küzdelemben vélte megragadhatónak. Az etnikai és szociális érdekérvényesítés kulcspozíciójába a polgárosodó „magyar parasztot" helyezte, így a „proletár" kifejezés nála egyértelműen negatív értékminősítést kapott. Már Némedi Dénes és Erdész Ádám is felhívta a figyelmet a mű inkoherenciájára, újabban pedig Bognár Bulcsu

41 Féja Géza: *Viharsarok*. Bp., 1937, Athenaeum, 9, 19.

42 Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Pécs–Bp., 2013, Jelenkor–OSZK, 286–287.

43 Kovács Imre: *A néma forradalom*. Bp., 1937, Cserépfalvi, 21.

foglalta össze a koncepció fő buktatóit.[44] Fontos hangsúlyozni, hogy noha egységes magyarázóelvvé *A néma forradalom*ban álltak össze ezek a válságérzékelések, a legtöbb nagyszociográfiában megtalálhatjuk őket, a népi múltszemlélet sarokköveiként.[45] Ilyen, az elnagyoltan értelmezett egykézés, mely már a XVIII. század végétől gyakorinak tekinthető, ráadásul újabb kutatásaiból azt is tudjuk, hogy az erősen túlzó népi demográfiai vészjelzések nem a korabeli állapot alapján születtek.[46] A kivándorlást sem csupán az elnyomott parasztság földéhsége motiválta, lévén abban módos gazdák is szép számban részt vettek, és jelentős volt a visszatelepülők aránya is. A szekták kiterjedtségét is határozottan eltúlozta Kovács, és nem védhető a hazai németséget egységesen a náci Németország ötödik hadoszlopának tartó – tartósnak bizonyuló – meggyőződése sem. Az általa is szorgalmasnak, élelmesnek ábrázolt csoport negligálása ráadásul a vidék modernizációjának egyik alternatíváját tagadja, ráadásul oly módon – kiemelve a „svábságot" a magyar nemzet általa konstruált fogalmából –, amit még a „nemesi Magyarországgal" sem tett meg.[47] Kovács a parasztság polgárosodását néhány évvel később immáron nemcsak természetes, de múlhatatlanul szükséges folyamatként értelmezte, mivel szerinte a paraszti életforma kiüresedett, sőt egyenesen folytathatatlan (*A parasztéletforma csődje*, 1940).

Szabó Zoltán – Féja Gézához hasonlóan – nem volt „népi sarj", ennek ellenére a hőskorban két szociográfiával is képviselteti magát a „nagyok" között. 1936-os munkája, *A tardi helyzet* egy községre fókuszálva mutatta be a bajokat, melyekre az illetékesektől várt megoldást. Alaptétele, hogy az aránytalan földbirtokeloszlás következtében a falu java summásmunkára kényszerül. Ez az új létforma azonban már nem teljesen paraszti, hanem inkább bérmunkáslét, vagyis a kivetkőzést eredményező polgárosodás jobbára proletarizálódást jelent Tardon. A paraszti erkölcsök fellazulását, a tradicionális értékek elvesztését a szerző a polgárosító erők (újság, hadifogság, iskola, értelmiség stb.) megfordíthatatlan, de nem irányíthatatlan folyamataként láttatta. Szabó ugyanis – Kovácshoz hasonlóan – a parasztság polgári rendbe történő sikeres integrációját tűzte ki célul, mivel az organikus „parasztközösség felbomlott és […] a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztságon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbra fordulását" – előlegezte a szerző Erdei Ferenc, Tomori Viola és Ortutay Gyula tételét.[48] Szabó másik könyve, a *Cifra nyomorú-*

44 Némedi: *A népi szociográfia*…, 197; Erdész Ádám: Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája. *Látóhatár*, 1989/5, 195; Bognár: *A népies irányzat a két háború között*…, 167.

45 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Bp., 2007, Osiris, 409–416.

46 Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke" és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia,* 2013/2–3, 195–213.

47 Bartha Ákos: A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és *A néma forradalom*. *Szociológiai Szemle,* 2014/2, 129.

48 Szabó Zoltán: *A tardi helyzet*. Bp., 1936, Cserépfalvi, 213. Vö. Némedi: *A népi szociográfia*…, 208.

ság (1938) egy újabb kulcsmetaforát emelt be nagy sikerrel a köztudatba. A kifejezés a gazdag néphagyomány és a sivár gazdasági–társadalmi valóság paradox kapcsolatát hivatott érzékeltetni, ezúttal nem egy falu, hanem a Bükk, a Cserhát és a Mátra népét helyezve górcső alá. Táj és nép érzékletes kapcsolatának felvázolása után a szerző három társadalmi rétegre fókuszált: a „fajmagyar" parasztokra, a munkásokra és az értelmiségre, majd a régió meghatározó városait, Balassagyarmatot, Salgótarjánt és Egert mutatta be. Szabó itt is történelmi eredetű bajokról írt, magáénak vallva a népiek konszenzuális dualizmuskritikáját a polgárosodás idegen – vagyis zsidó és német – mivoltát illetően. Emellett azonban a szociális mulasztásokért a korabeli politikát is felelősnek nevezte. A parasztság szerinte óhatatlanul a polgári társadalomba lép, ám szinte kizárólag annak legalsóbb fokán, vagyis a proletáriátust gyarapítja. A magyarországi kapitalizálódás ugyanis gyarmati jellegű, és nem ad új modellt Szabó olvasatában, akinek erkölcsi integritása a legkritikusabb pillanatokban sem ingott meg. Kérlelhetetlen náciellenességét már érintettük, ám nála mindez nem kiindulópont volt (például a magyar fajvédelem ingoványába), hanem demokrata meggyőződésének és a jogállamba vetett hitének evidens következményéből adódott. A *Szerelmes földrajz* (1942) szerzője a revíziós részsikerek lilaködös nacionalizmusának idején is patrióta maradt, s irodalmi útirajzában a tájakat ünnepelte a területek helyett.[49]

A legképzettebb, egyúttal legnagyobb hatású népi szociográfus a Szabónál jóval problematikusabb karriert befutó Erdei Ferenc volt, aki 1936 és 1938 közt két alapművel is gyarapította a népi szociográfiák sorát. Míg az eddig ismertetett szerzők egy vágyott nagyszabású földreform látószögéből tekintettek a kérdésre, Erdei ebben a korszakában a tanyás mezőváros országos mintaadó szerepét állította előtérbe.[50] A nemcsak Rézler Gyula által kritizált, de Némedi Dénes által is utópiának minősített[51] *Futóhomok* (1937) népi alaptétele szerint a parasztság gyökeres reformja az egész társadalom megújítását eredményezné. Erdei a Duna–Tisza közét bemutatva felekezetek és etnikumok eltérő történetiségét hangsúlyozta. Jellegzetesen népi történelemszemléletének is ez ad sajátos színt, amennyiben a református magyarság elsőbbségét hirdette a parasztság vágyott felszabadításában. A makói hagymások sikereiből ihletet merítő szerző ebből a pozícióból ítélte el az egyébként hasonlóképpen prosperáló Buda vidéki katolikus „sváb" parasztpolgárosodást egy másik népi alaptétel, a belső „gyarmatvízió"

49 Szabóról legújabban: Szádeczky-Kardoss Zsófia – Tokaji Nagy Erzsébet: *Szabó Zoltán*. Bp., 2018, Kortárs–OSZK. Papp István: Cserkészet, szociográfia, nemzeteszme. Szabó Zoltán-képeink. *Múltunk*, 2018/3, 264–276. Ablonczy Bálint*: Szabó Zoltán és az új magyar nemzeteszme*. http://osszkep.hu/2018/12/szabo-zoltan-esaz-uj-magyar-nemzeteszme/ (Letöltve: 2019-01-03)

50 Timár Lajos: *A* szociológia és a geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településekről. *Tér és Társadalom,* 1988/2, 86–92.

51 Némedi: *A népi szociográfia…*, 224.

szellemében.[52] A Pest vidéki munkásság („széteső, vonagló szegényemberhad") bemutatása kapcsán Budapest vonzását hangsúlyozta. A Dunamelléken a rendies struktúrák polgárosodást gátló szerepét emelte ki, mivel az itteniek sorsát nem a természet szabta meg, hanem „hódítók, akik természeti világukba szorítják vissza: »paraszttá« teszik az alávetett és legyőzött népet". Erdei értelmezése szerint csakis a tipikusan magyarnak mondott tanyás mezővárosban (például Kecskeméten, Nagykőrösön vagy Cegléden) ragadható meg a fejlődés. „Itt nem elegendő magyarázat a történeti és gazdasági tényezők feltárása, az eredendő ok a magyar etnikum" – tette hozzá nyomatékosan.[53] Hasonlóan Szabóhoz Erdei is léptéket váltott következő szociográfiájában, ám ő a népiek közül egyedüliként a parasztság nemzetközi bemutatására vállalkozott. A *Parasztok* (1938) sajátossága, hogy bár szerzője kifejezetten hangsúlyozta saját belső perspektíváját, munkáját a népiek körében egyedülálló nemzetközi szakirodalomjegyzék segíti.[54] Erdei a parasztságra altársadalmi sorsközösségként tekintett, akiket erőszakkal rekesztettek ki a fejlődésből. Meglátása szerint a függő, alárendelt társadalmi helyzetért nem csupán a felsőtársadalom a felelős, hanem a parasztok által alkotott belső normarend is a mobilitás ellen hat. A parasztság ugyanakkor – és ez a kötet fő tétele – nem állandó, hanem történeti jelenség, s mint ilyen, mulandó. „A parasztkultúra csak a parasztság társadalmi létével együtt állhat fönn, mivel pedig ez az állapot megszűnőben van, a parasztkultúrának is meg vannak számlálva a napjai. Szép volt, de nem kár érte" – fogalmazott, ezen a ponton összhangban Kovács Imrével.[55] A legfőbb feladat ekképp a parasztság „felszabadítása" a felsőtársadalom szorítása és a paraszti normarend alól. Erdei szerint a parasztpolgárosodás útjában főképp a félig polgáriasult magyar társadalom hatalmi szerkezete áll. Ebből az alapsémából eredeztethető rendkívül nagy karriert befutó tézise a magyar társadalom megkettőzöttségéről, vagyis a rendi és a polgári társadalom párhuzamos jelenlétéről, illetve az e rétegek alá szorult parasztságról.[56] Téziséből fakadóan Erdei a felsőtársadalom elnyomó apparátusának megszüntetését tekintette elsőrendű politikai célnak, amit 1943 nyarától már nem a polgárosodás által, hanem a marxizmus révén vélt megvalósíthatónak.[57]

***

52 Ehhez a fogalomhoz Romsics Gergely: Nép, *nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Bp., 2010, ÚMK, 329.

53 Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Bp., 1937, Athenaeum, 139, 250, 132. A régióban ekkoriban igen népszerű népcentrikus, nativista nemzetkarakterológiákhoz Trencsényi Balázs: *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., 2011, Argumentum.

54 Gyáni Gábor: Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle,* 2010/4, 43–59.

55 Erdei Ferenc: *Parasztok*. Bp., 1938, Athenaeum, 53.

56 Halmos Károly: A történelmi népi társadalom. A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle,* 2010/4, 4–11.

57 Bognár Bulcsu: *Erdei Ferenc szociológiája*. Bp., 2010, Loisir.

A népi szociográfia hagyományát leglátványosabban a hatvanas évek végén újrainduló – s ma is működő – „Magyarország felfedezése" sorozat vállalta; nevében, retorikájában és részben személyi állományában utalva a nagy elődökre. A sorozatot a szociográfia nagy nemzedékéhez tartozó Darvas József (*A legnagyobb magyar falu*, 1937) ugyanakkor félre nem érthető ideológiai instrukciókkal indította útjára 1968-ban. Darvas ekkor már közismert – 1947 és 1956 között több miniszteri posztot is betöltő – politikus volt. A *Kortárs* hasábjain az Írószövetség elnökeként és a Hazafias Népfront egyik vezetőjeként adott súlyt alapvetéseinek, miszerint eljött az ideje a „kormánypárti" szociográfiáknak, amikor is a valóságfeltárásnak találkoznia kell a marxista tudatossággal.[58] Hogy azonban ezek a szempontok mennyire és miként „találkoztak" az új sorozatban, arra csupán a megjelent szociográfiák aprólékos – a keletkezéstörténetet is nyomon követő, filológiai aprómunkával kivitelezett – elemzése után adhatnánk megalapozott választ. Előrebocsátható: nem lenne ez haszontalan időtöltés, sőt alighanem tovább bővülne általa a korszak kultúrpolitikájára vonatkozó ismeretünk, egyúttal pedig lehetőség nyílna egy komparatisztikai vizsgálatra a Horthy- és a Kádár-rendszer hatalomgyakorlási módszereire – valamint a különböző értelmiségi stratégiákra – vonatkozóan. Ez azonban már egy másik tanulmány témájául ígérkezik.

58 Darvas József: Magyarország felfedezése. *Kortárs*, 1968/9, 1349. Elég általános vélekedés szerint a szociográfia ellenzéki műfaj. A *Mozgó Világ* szociográfia-rovatának egykori szerkesztője, Berkovits György például – a két világháború közti időszak falukutatását vizsgálva – megkülönböztette a „*feltáró* szociográfiákat" író ellenzéki falukutatókat (a népieket) és az „érvénytelen *mintha* szociográfiákat" alkotó kormánypárti „ellenfalukutatókat". Berkovits György: A szociográfia magatartása. *Mozgó Világ*, 1978/6, 3–12.

Ismeretlen mester munkája Cranach után: A díszno pápa, 1680 körül